

"بسمه تعالی"

نقش مسجد در شکل‌گیری مناسبات فرهنگی - اجتماعی

غلامرضا گلی‌زاده

مسجد الحرام قلب جهان اسلام

خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ»^۱ نخستین خانه‌ای که برای مردم بنا شده همان است که در مکه می‌باشد؛ جایی که سبب برکت و هدایت برای جهان‌هاست. کعبه نخستین کانون توحیدی و عبادی است که مردم در آن با پروردگار خویش **تطبیق** می‌کردند. کعبه قبله‌ی همه‌ی مسلمانان است و عده‌ی زیادی از آنان مراسم عبادی - سرطری حج را در آنجا به جا می‌آورند. براساس تأکید قرآنی، خداوند این مکان را کانون امن و امان اعلام کرده است و شارع مقدس نیز مقررات مهمی برای تحقق این موضوع وضع کرده است.

مورخان می‌گویند: خداوند فرشتگی به سوی حضرت آدم فرستاد و محل کعبه و حدودش را به وی نشان داد. او نخستین کسری بود که این خانه را ساخت و در آن نماز گزاراد ابن عباس، مفسر معروف **تطبیق** به این موضوع تصریح دارد.^۲ این خانه در توفان نوح آسپ دئی و خداوند حضرت ابراهیم (علیه السلام) را مأمور کرد تا آن را تجدید بنا کند.^۳ ساختمان کعبه **مطلق** مسجد الحرام قرار دارد که در حقیقت منشأ تأسیس شهری به نام مکه شده است. معراج **تطبیق** اکرم (صلی الله علیه و آله) از مسجد مذکور بود که بر مسجدهای دیگر برتری و فضیلت دارد و طاعات و عباداتی که در آن به جای آورده می‌شود، ثوابی فزون‌تر در پی دارد.^۴

برای هر فرد مسلمان در هر نقطه‌ای از جهان که باشد، مسجد الحرام و خانه‌ی کعبه مفهوم‌ی خاص دارد. هر مسلمان، در شبانروز، دست‌کم پنج نوبت ذهن و روح خود را متوجه مکه می‌کند. در وقت نماز، همه‌ی جامعه‌ی اسلامی به سوی نقطه‌ای واحد روی می‌آورد که بی‌شک چنین اتحاد مسیری سبب یکپارچگی مسلمانان

^۱. سوره‌ی آل عمران، آیه‌ی ۹۶.

^۲. ابن رسته، الاعلاق النفیسه، ص ۲۴.

^۳. ارزقی، اخبار مکه، ص ۷.

^۴. ملا فتح الله کاشانی، تفسیر منهج الصادقین، ج ۱، ص ۳۸.

^۵. طبرسی، تفسیر مجمع‌البیان، ج ۲، ص ۴۷۷ و تفسیر عیاشی، ج ۱، ص ۱۸۷.

جهان می‌شود. پروفیسور نجم الدین حیات (۱۹۸۵ - ۱۹۲۲ م) می‌نویسد:

«مکه تنها یکی جهت است برای نمازگزاردن و مکاتی است برای تجمع و برای زلزله، نه یک پایتخت . مکه مرکز جهان اسلام می‌باشد؛ زیرا محور کلیه مسی‌هاست؛ البته نه بصورت مرکز یک دولت...»^۶

امت اسلام فقط در مکه چنان متحد و یکدست شدند که بی‌هیچ تبعیضی در کنار هم قرار می‌گیرند و قدرت اسلام را به جهانیان نمایانند امتی متحد در حرم امن‌اللهی که وجه مشترک آنان مراسم حج است ؛ مراسمی که راز و رمز فراوانی در آن نهفته است^۷ اهل معرفت و اصحاب بصیرت در اینجا حکم توحید را از اربابین به ظاهر سرائت می‌دهند و جهات گوناگون خویش را در وحدت فای می‌کنند از این رو، مسلمانان در این مراسم راز «لا شری و لا غری» را در می‌یابند و حق حقیقی را مشاهده می‌کنند^۸

مسجد النبی و پرتوروشنگر آن

آنچه مکه و مدینه را مکمل هم می‌کند این است که مکه مرکز حج است و مدینه جایگاه رسولی است که آداب حج را به ما آموخته است پس از هجرت، مدینه مرکز حکومت اسلامی و کانون تلاش‌های فرهنگی - اجتماعی پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) شد. با ورود پیامبر، نام این مکان از ثروب به شهر پیامبر تغییر کرد و مردمان این شهر با اشتیاق کامل به آن حضرت و اصحابش (مهاجران) پناه دادند. انتخاب این محل برای اقامت و هجرت انبوی رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) تصمیمی شخصی نبود؛ بلکه به مشیت الهی وابسته بود اولین کار پیامبر در مدینه ساختن مسجد بود^۹

در نخستین سال هجرت، بنای مسجد النبوی آغاز و در نهایت سادگی احداث شد. ستون‌هایی تنه‌ی درخت خرما بود و سقف آن از شاخه‌ها و برگ‌های گل‌ها پوشیده شده بود در دوره‌های گوناگون، این‌ان مسلمان بر توسعه و تأسیسات مسجد النبوی افزودند تا به تدریج شکل کنونی را بدست آورد. پس از مرگ پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله)، این بنای مقدس به بارگاه مطهر او بدل شد مدینه به برکت چندی بنای مبارکی حرمت فوق‌العاده‌ای دارد و به همین دلیل، شکار، قطع درخت و کندن بوته در این ناحیه و حوالی آن، همچون مکه، حرام

^۶. نجم الدین حیات، شهر اسلامی، ترجمه‌ی دکتر محمد حسین حلیمی و منیره اسلامی، ص ۳۴.

^۷. درباره‌ی اسرار و رموز حج نک، محدث نوری، مستدرک الوسائل، ج ۲، باب ۱۷، حدیث امام سجاد (علیه‌السلام).

^۸. احمد رضا معتمدی، مبانی هنر موعود، ص ۹۹.

^۹. شهر اسلامی، ص ۱۸۷.

است. رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرموده‌اند: «حضرت ابراهیم مکه را حرم قرار داد و برای مردمش دعا کرد. من ریز مدینه را حرم امن قرار دادم»^{۱۰}

حضرت رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) برای آنکه آمیختگی مسجد را با زندگی اجتماعی مردم نشان دهد، خانه و مسجد را در یک عمارت برپا کرد و خانه‌های صحابه مهاجران و انصار را در اطراف آن مستقر کرد تعداد زیادی از مسلمانان رُهد و اهل تعبدا عنوان «اهل صفه» در حوالی مسجد می‌خوابیدند. در کنار مسجد خیمه‌ای برپا شد که چهارستان بود و مکانی نیز به امور نظامی اختصاص یافت. دین مبین اسلام همه ی ابعاد زندگی بشر را در بر می‌گرفت و از این روست که همه ی ساختمان‌های مهم اجتماعی، عمومی و حیاتی در اطراف مسجد النبی تمرکز می‌کنند.^{۱۱} در مدینه مسجدهای تاریخی و مهمی وجود دارد که در تعدادی از آنها تطمیر نماز گزارده‌اند.^{۱۲} برخی از مسجدها نیز از بین رفته؛ مثل مسجد الزهرا (فاطمه سلام الله علیها)، المناری، المائده و النملی^{۱۳}

در هر حال، پاسداری از اصالت هرامتی از رهگذر حفظ هویت فرهنگی آن امکان‌پذیر است و امت مسلمان به ستاوردهای فرهنگی خویش از دیگر ملت‌ها باز شناخته می‌شود. تداوم استقلال جامعه ی اسلامی در پرتو نگهداری آثار ارزشمند تاریخی است، به خصوص حفظ مسجد و مکان‌های مقدس. وجود چنین آثاری نسل‌های آینده را به ژرفای تاریخی خود رهنمون می‌کند.

مسجد اولی بنای شهر کوفه

شهر کوفه در سال هفدهم هجری، در جایی بین حیره و فرات احداث شد منظور از ساخت این شهر آن بود که محلی دائمی برای اقامت رزمندگان اسلام فراهم آید که مشغول فتوحات شرعی بودند

اولی بنای کوفه مسجدی بود که مهندسی ایرانی، به نام روزبه آن را طراحی کرد. وی برای این مکان طرحی دو قسمتی ریخت. در بخش اول، مسجدی وسیع به مساحت دویست ذراع قرار داشت که ستون‌هایی از مرمر و سقفی هموار داشت. در اطراف مسجد خندقی حفر کردند که مردم در حرم آن بنایی نساژند در سطح

^{۱۰}. ابراهیم رفعت پاشا، مرآة الحرمين، ص ۴۲۷.

^{۱۱}. صالح لمعی مصطفی، مدینه منوره، ترجمه ی صدیق و سمقی، ص ۱۸ و ۱۹.

^{۱۲}. ابوزید عمر بن شیبہ النمیری البصری، نک، تاریخ المدینه المنوره، ج ۱، ص ۷۹ و ۵۷.

^{۱۳}. حمزة الحسن، الشیعه فی المملكة العربیة السعودیه، ج ۲، ص ۲۰۹ و ۲۰۸.

شهر پانزده راه اصلی ساخته شد که تمامی آن‌ها به کانون مهم شهر، یعنی مسجد، ختم می‌گردید. اطراف این معابر اصلی را براساس اهمیت آن‌ها ناحیه‌بندی کردند آن‌گاه، برحسب اهمیت، مشخصات و موقعیت اجتماعی قبایلی، این معبرها بین اهل کوفه تقسیم گردید. طبری می‌نویسد: وقتی خواستند شهر کوفه را بسازند، ابتدا مسجد آن را ساختند مسجد در زمینی چهارگوش قرار داشت هر جلو آن روایی ساخته شد^{۱۴} مسجد اثری ژرف در طرح و نقشه‌ی کوفه گذاشته ازای رو، محله‌ها، بخش‌ها و اجزای شهر با مسجد پیوند تنگاتنگی داشتند^{۱۵} عنصری که به فضای مرکزی شهر شکل می‌داد «رحبه» بود. این فضا در جنوب غربی مسجد قرار داشت در منابع روایی شیعه می‌توان مذکور با نام حضرت علی (علیه السلام) همراه است؛ زیرا وقتی ایشان کوفه را به عنوان مرکز حکومت برگزید، در گوشه‌ای از این فضاخانه‌ای محقر بنا کرد و در آن سکونت گزید. رحبه در مراسم‌های اجتماعی - سرطری و آمادباش نظامی نقش زیادی داشته است و جزئی از مسجد محسوب می‌شود. در قرن اول و دوم این فضا در مجاورت وجود داشته است در سال ۱۴۵ هـ، به هنگام قتل شیعیان در مدینه، حاکم وقت به مردان مسلحی که به طلای‌اش آمده بودند فرمان داد تومان سرکوب مخالفان، در رحبه اقامت کنند طرح اولیه کوفه نظم خاصی داشت و توسعه‌ی آن دائمی تحت کنترل بود. اما در دهه‌های بعد، کوفه از این ساختار فاصله گرفت و روندی در هم ریخته را پیش گرفت. گستره مرکزی شهر که خندقی آن را محدود می‌کرد و منطقه‌ای ممنوعه بود توسط مالکان خصوصی، غالباً اموی، مورد دست‌اندازی قرار گرفت و به‌این وسیله مقدمات برهم خوردن سربهای شهری کوفه به وجود آمد که تا پیش از آن، نظم و انسجام خود را بر حول محور مسجد حفظ می‌کرد.^{۱۶}

مساحت کنونی مسجد کوفه بالغ بر ۴۰۰۰۰ متر مربع و ساختمان آن شمالی - جنوبی است. به مرور، تغییرات مهمی در در وضعیت مسجد داده شده است از نخستین روز تأسیس، این بنا اهمیت فراوان داشت و در

^{۱۴} . تاریخ طبری، ج ۵، ص ۱۸۴۸ .

^{۱۵} . دیار ابرار، ج ۷، ص ۱۹۹ .

، ۱۰۷، ۱۲۳،

^{۱۶} . هشام جعیت، کوفه پیدایش شهر اسلامی، ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم، ص ۱۲۹، ۱۵۹، ۲۴۳۵ و ۲۵۵ .

زمینه‌های عبادی، فرهنگی، سرکشی و اجتماعی تأثیرگذار بود. موقعیت خاص حکومت‌ها همچنان که سرنوشت کوفه را دگرگون می‌ساخته در درجه اهمیت مسجد نیز اثر می‌گذاشت اوج توجه به آن در زمان خلافت حضرت علی (علیه السلام) بود. این مسجد همچون مسجد النبی، رفته‌رفته به صورت مرکز علمی و فرهنگی پر جوش و فعالیت درآمد و جایگاه بحث و تدریس هزاران جوینده‌ی دانش گردید. مسجد کوفه از نظر اجتماعی و سرکشی اغلب پایگاه قدرت‌نمایی موافقان و مخالفان دستگاه حکومت به‌شمار می‌رفته است و به‌دلیل نزدیکی بودن به دارالاماره، والی شهر به آن حساسیت ویژه‌ای داشت.

در شرافت و مقام‌الای مسجد کوفه همین بس که یکی از چهار مسجدی است که به مؤمنان توصیه شده است تا هجرت کنند و خود را به این چهار مسجد برسانند. این مساجد عبارتند از: مسجد الحرام، مسجد النبی، مسجد الاقصی و مسجد کوفه. بنا به روایت مستند، مکان کنونی مسجد کوفه، پیش از خلقت آدم، محل عبادت فرشتگان بوده است.^{۱۷} منابع روایی تأکیدی کرده‌اند حضرت مهدی (علیه السلام) کوفه را مقر حکومت خود قرار خواهد داد.^{۱۸}

سوی تاریخی جهاد مسجدسازی

به‌دلیل توصیه‌های رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) و نیز ائمه‌ی هدی (علیهم السلام)، در عالم اسلام مسجدسازی امری بسیار مهم دانسته می‌شود و تأثیری قابل ملاحظه‌ای بر شهرهای اسلامی گذاشته است رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) می‌فرماید: «ابْنُوا الْمَسَاجِدَ وَاجْعَلُوهَا جُمًّا»^{۱۹} مساجد را بنا کنید و آن‌ها را محل اجتماع خود قرار دهید. امام صادق (علیه السلام) می‌فرماید: «مَنْ بَنَى مَسْجِدًا، بَنَى اللَّهُ لَهُ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ»^{۲۰} کسی که مسجدی تأسیس کند خداوند برای او منزلی در بهشت می‌سازد. خاتم پلیمبران آبادکردن مسجد را از خصال اهل مروت می‌دانند^{۲۱} و تأکیدی می‌کند خداوند متعال،

^{۱۷}. سیدحسین بن سیداحمدالباقی، تاریخ الکوفه، ص ۵۳ و ۵۴؛ محمدبن جعفرالمشهدی، فضل الکوفه و مساجدها، ص ۳۹.

^{۱۸}. بحار الانوار، ج ۱۳؛ ارشاد مفید، ص ۳۹۳.

^{۱۹}. شیخ حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۳، ص ۴۸۵ و ۴۸۷؛ محدث قمی، سفینه البحار، ج ۱، ص ۶۰۰.

^{۲۰}. بحار الانوار، ج ۸۳، ص ۳۶۴.

^{۲۱}. همان، ج ۸۴، ص ۱.

باطن و آبادکنندگان مسجد را از عذاب مصون می‌دارد.^{۲۲}

مسلمانان از صدر اسلام‌ی توصیف‌ها را به‌کار بستند و این کانون عبادی و معنوی را بطن نهادند تا عطر روح‌افزای آن مشام و جان‌شان را بنوازد. اولین مسجد در قبا، حومه مدینه بنا شد و سپس مسجد مدینه بطن گردید. هماهنگ با رشد و توسعه بلاد اسلامی مساجد گوناگونی ساخته شد. نخستین مساجد بسطی ساده و نسبتاً کوچک ساخته می‌شد، دیواری گلی و چند تنه‌ی درخت خرما. درواقع، هدف این بود که نمازگزاران در مقابل تغییرات شدیدی جوی حفظ شوند.^{۲۳} کریستین پرایس می‌نویسد: نخستین مسجدهای عربستان در روزگار حضرت محمد (صلی‌الله‌علیه‌وآله)، محدوده‌های مستطیلی بود که یک سوی آن برای پرهیز از باد و باران سقف داشت. در اتاق سرپوشیده، نه محراب بود و نه مجسمه‌ای از پاکان گذاشتن مجسمه و تصوی موجودات زنده در مسجدها حرام بود. اثاث مسجد نیز مانند ساختمان‌ش ساده بود در حیطش حوضی بود که مؤمنان در آن وضو می‌گرفتند به شبستان‌لی جایگاه نماز با پای برهنه می‌رفتند.^{۲۴}

پس از چندی احساس شد که بناهایی استوار نیاز دارند، لایه معماران وسعت عمل بیشتری برای مسجدسازی داده شد به تدریج، ساخت رواق، محراب‌ایان، گلدسته و گنبد متداول گردید و ساختن مساجد باشکوه و با عظمت مرسوم گشت. صرف‌نظر از ویژگی‌های اقلیمی و چگونگی پهنایش شهرها و موقعیت جغرافیایی آن‌ها، نه تنها برای حفظ شعای دینی که مسجدسازی به منزله‌ی امری ضروری دانسته شد برای حفظ شئون سیاسی و اجتماعی. در زمانی که اوضاع مناسبی بر سرزمینی حکمفرما بود، شمار مسجدفروزی می‌تافت؛ از جمله شهرهای قاهره، اسکندریه، بغداد و بصره که در این باره مشهور شدند.^{۲۵} درواقع، بالتدلی هر شهر به شمار و شکوه مساجد وابسته بود ناصر خسرو می‌نویسد: «در شهر مصر (خی از قاهره)، هفت جامع است، چنان‌که به هم پیوسته، و به هر

^{۲۲} . نهج الفصاحه، کلام ۶۸۲، ص ۱۳۷.

^{۲۳} . ارنست کونل، هنر اسلامی، ترجمه هوشنگ طاهری، ص ۱۲.

^{۲۴} . کریستین پرایس، تاریخ هنر اسلامی، ترجمه مسعود رجب‌نیا، ص ۱۲-۱۳.

^{۲۵} . عباس زمانی، «در مساجد ایران نقشه سبک معماری عرب وجود ندارد»، مجله هنر و مردم، شماره ۱۶.

دو شهرپانزده مسجد آذینه است که روزهای جمعه در هر جای خطبه و جماعت باشد. در میان بازار مسجدی است که آن را باب الجوامع گویند و آن مسجد به چهار ضلع عمود رخام قائم است.. درهای مسجد در آن گشاده و مدام در آن مدرسان و قربان نشسته و سیاحتگاه آن شهر بزرگ مسجد آن است و هرگز نباشد که در او کمتر از پنج هزار خلق باشد».^{۲۶}

شکوه معنوی شهرها

از سال ۱۳۴ ه، مسلمانان توانستند در اسپانی مستقر شوند در پرتو حمایت فیما نرولین حاکم برای منطقه، سبکی ممتاز واصل در معماری اسلامی پدید آمد که بزرگترین اثر برجای مانده از آن، مسجد غرناطه است بنا ی آن از سال ۱۶۳ ه آغاز و در ادواری تکمیل شد. جایی که محراب قرار داشت، امروز نوزده شبستان دارد و سوهن مسجد بزرگی است که هنوز پا برجای مانده است. همچنین، مسجدی کوچک به نام «باب مردم» در شهر متروک «مدینه الزهر» وجود دارد از حفاریهای این شهر درمی یابیم که در آرایش دیوارهای منازل و گچبریهای ساختمانهای مسکونی، به خصوص سقف مسطح خانهها، از مسجد قرطبه الهام گرفته شده است.^{۲۷} پیرامین در این باره می گویند مایهی سرافرازی قرطبه مسجد جامع آن بوکه در نگاه مسلمانان مغرب یکی از مقدس ترین مکانها به شمار می رفت. این شهر در کرانهی شمالی وادی الکبی است و خانهها و باغها و چشمه های آن در دوسوی این رود گسترده شده بود منارهای بلند مسجد را همچون راهنمایی برای زائران برافراشته بودند و وقتی زائران به شبستان مسجد می رسیدند، خستگی این سفر دراز از تشنه می رفت و به جهان شور دمی گام می نهادند ردیف های درخت پرتقال سایه دلپسندی بر حط می افکند و قطارهای تنه باریک درختان تا درون ساختمان گویی ادامه می یافت. آنها در درون ساختمان مسجد به ستون های مرمری بدل می شدند که تا محراب پشت سر هم قرا داشتند اکنون این مسجد به کلیها تبدیل شده است.^{۲۸}

^{۲۶}. سفرنامه ناصر خسرو قبادیانی، به کوشش دکتر نادر وزین پور، ص ۶۲.

^{۲۷}. تالیوت رایس، هنر اسلامی، ترجمه ماه ملک بهار، ص ۸۹-۸۸.

^{۲۸}. تاریخ هنر اسلامی، ص ۲۵-۲۶.

شهر فاس نیز با تمدن اسلامی هماهنگی دارد جدایی بین شهر و زمین های اطراف محسوس است. اماکن مقدس مذهبی و به ویژه مساجد به شکوه این شهر افزوده اند. مسجد القرویین سند محکمی است در این باره. شهر به صورت دواهی متحدالمرکز است و مشاغل از مجاور مساجد قدیمی آغاز می شوند/ احمد سفرلویی نظم شهر را چنین تشریح می کند: «شهر فاس انعکاس مفهوم متافیزیکی خاص اسلام است. شهر بیامون کانونی از زندگی مذهبی و اجتماعی برپا شده است در اینجا مسجد، حمام، مکتب خانه و محکمه قاضی قرار دارد سپس، نوبت به راسته های بازار هلی مربوط به مشاغل با ارزش می رسد. متأسفانه اخیراً جغرافیای شهر تغییر کرده و ترکیب آن به هم ریخته و مسکن قدیمی قطعه قطعه گردیده و به صورت آپارتمان درآمده اند و بدین گونه سه چهارم شهر تجزیه شده است».^{۲۹}

انوار درخشان

ترکمن های عثمانی ها که از ایران آمده بودند، پیش از نفوذ در بخش ترکی اروپایی و حضور در قسطنطنیه، در سال ۱۴۵۳ میلادی، در آناتولی علی آسیای صغی ظاهر شدند در آناتولی آنها نخستین عناصر هنری خود را به ویژه در بناهای شهر قوه، عرضه کردند در مساجد سبک عثمانی، چهارگوشی وسیع با گنبدی کم خنی را می توان دید. دو سوی این فضا به شکل دو تالار نیمه مدور است که با هم گنبدها پوشیده شده اند. البته به تدریج در این معماری تغییراتی پدید آمد. مهم ترین آثار هنر اسلامی عثمانی عبارتند از مسجد بایق در قسطنطنیه که قدیمی ترین بنا ی این سبک به شمار می رود، مسجد سلجقاری و مسجد احمد اول^{۳۰} مسجد ملکه صفی اصلی ترین مسجد عثمانی در قاهره است که اقتباسی از بناهای مذهبی استانبول به خصوص مسجد جراح پاشا و ادرنم ی باشد. مسجد الجدی (مسجد ماهیگین) که در سال ۱۰۷۱ ه به ابتکار مبارزان الجزلی ساخته شده است و به دلیل سبک گنبد مرکزی و چهارگنبدکناری آن، سبکهای عثمانی دارد^{۳۱} محمد بن / بوذهبکه در مصر به قدرت رسید، اگرچه در آرزوی

^{۲۹}. شهر اسلامی، ص ۱۶۱.

^{۳۰}. ج. هوگ هانری مارتن، سبک شناسی هنر معماری در سرزمین های اسلامی، ترجمه پرویز ورجاوند، ص ۲۲۴ - ۲۲۲.

^{۳۱}. آندره ریمون، شهرهای بزرگ عرب اسلامی در قرن های ۱۰ تا ۱۲ هجری، ترجمه حسین سلطان زاده، ص ۱۱۲ - ۱۱۱.

سلطه‌ی کامل به این دگر و استقلال از قدرت عثمانی بود، اما خود ربرای پذی‌ش اطاعتی ظاهری از باب عالی آماده‌کرد. ساختن مسجدی به سبک عثمانی در محیطی مهم و معتبر، بمثابة اثبات آشکار وفاداری به سلطان بود.^{۳۲} مسجد تربت در تونسین از فضا‌های مسجد امپراتوری عثمانی تأثیری پذیرفته بود.^{۳۳} همه‌ی این بنا‌های مقدس در سبک‌های عمومی شهرها هویتی مستقل، تعیین‌کننده داشتند و کل شهر هماهنگ با این مساجد ساخته می‌شده است. دهی‌ی تالبوت راحی می‌نویسد: مشهورترین و قشنگ‌ترین این مساجد، مسجد سلطان سلیمان در قسطنطنیه است که در موضعی بلند و مسلط بر شاخ‌طلایی ساخته شده است.^{۳۴}

سلجوقیان با اینکه قومی طهمان‌گرد بودند، همین‌که با فرهنگ اسلامی آشنا شدند، از آن حمایت کردند. آن‌ها در گسترش بنا‌های مذهبی تا آنجا پیش رفتند که به معماری ایران نیز شکوه و بی‌شده‌ی بخشیدند.^{۳۵} آنان وقتی اصفهان را مرکز حکومت قرار دادند در این شهر مسجدی ساختند که پایای برای ساختمان دیگر مساجد ایران گردید. این مکان مقدس به دست نسل‌های بسطی از هنرمندان و معماران بعدی دگرگون شد، ولی برای دین هنرمندی سلجوقیان بای به‌سوی قبله رفت و از ایران جنوبی گذشت و به شبستان پشت آن گام نهاد. آنجا بر فرازمان گنجی استوار و بی‌ومند قرار دارد که زبردستی معمار را می‌توان در بنانهادن آن بر سطحی چهارگوش دریافت.^{۳۶}

پدیده‌ی اصلی معماری ایران در عصر سلجوقی، سبکی چهار ایوایی در احداث مساجد است که کامل‌ترین آن رامی‌توان در مسجد جامع وراهن مشاهده‌کرد. سلجوقیان در اصفهان، گلپایگان، برسطین، اردستان و زواره مساجد تازه‌ای ساختند این بنا‌ها در تقویت هویت فرهنگی و اقتدار اجتماعی این شهرها مؤثر بودند و در

^{۳۲}. همان، ص ۱۲۱.

^{۳۳}. همان، ص ۱۴۳.

^{۳۴}. هنر اسلامی، ص ۲۰۹-۲۰۸.

^{۳۵}. ناصرالدین شاه حسینی، سیر فرهنگ در ایران، ص ۲۷۹.

^{۳۶}. تاریخ هنر اسلامی، ص ۶۰.

سریهای شهر، توسعه آبادی‌ها و رشد آن اثر گذاشتند^{۳۷}

در عهد صفوی، سبک قدیم معماری ایران در احداث بناهای مذهبی تجدیدی شد. در این دوره، استفاده از کاشی معرق و هفتونگ برای تزئین رونق فراوان یافت.^{۳۸} در این عصر، همزمان با ظهور کاشی‌کاری که با استقبال عموم مردم روبه‌رو شد، راه‌حل جدیدی برای سقف گنبدی پدیدار گردید و آن عبارت بود از تبدیل طرح چهارگوشه‌زی‌بنا به طرح مدور گنبد که هم ساده‌تر و هم عاقلانه‌تر به نظر می‌رسد. در مسجد شیخ لطف‌الله و مسجد امام خمینی (مسجد شاه) اصفهان گنبدها بر گردن بلندستوانه‌ای شکلی نهاده شده‌اند که دایره‌ی بی‌امونی آن بانوک چهارس‌طاق ساخته شده‌است. معماری عصر صفوی زیبایی ویژه‌ای به مساجد داد و مردم نیز در ساخت مساکن و سایه‌امکان این سبک را مورد توجه قرار دادند گنبد مسجد امام خمینی بر فراز بناهایی که آن را احاطه کرده‌است، سر به آسمان می‌سپاید^{۳۹}

محبوب‌ترین و مهم‌ترین مکان

رسول خدا صلوات‌الله‌علیه‌وآله فرموده‌اند: «حَبُّ الْبِلَادِ إِلَى اللَّهِ مَسَاجِدُهَا»^{۴۰} مسجد محبوب‌ترین مکان شهر نزد خداست. این کلام گهربار آن خاتم‌رسولان در سریهای شهرهای جهانی اسلام عملی شد؛ زیرا مساجد مهم‌ترین بناهای مذهبی شهرهای بزرگ اسلامی است و همواره نقش مهمی در زندگی مسلمانان دارند مسجدهای جامع شهرهای ایران عنصری مهم در شهرسازی بوده‌اند؛ زیرا نه تنها با قشرهای مختلف رابطه مستقیم داشته‌اند، بلکه به‌دلیلی پیوند با بافت‌های مسکونی، بازرگانی و تجاری، قطب شهر محسوب می‌شده‌اند. مسجد جامع مرکز استقرار دینی شهر و به‌دلیل مراجعتی مستمر همه‌ی قشرهای مردم شهر، کانون انتشار خبر و آگاه‌رسانی بوده است. اگرچه مسجد

^{۳۷} . تاریخ ایران از آمدن سلجوقیان تا فروپاشی دولت ایلخانان، پژوهش دانشگاه کمبریج، ج ۵، گردآورنده: ج.آ. بویل، ترجمه حسن انوشه، ص ۲۵۵ - ۲۵۴.

^{۳۸} . محمد یوسف کیانی، تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، ص ۱۰۵.

^{۳۹} . آندره گدار، یدآگدار، ماکسیم سیرو و دیگران، آثار ایران، ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم، ج ۳، ص ۲۰۹ - ۲۰۸.

^{۴۰} . نهج الفصاحه، ص ۱۳.

جامع بیشتر مرکزی مذهبی است تا مرجعی اجتماعی، اما افکار عمومی در این مکان شکل می گرفت و اهداف مربوط به آینده‌ی شهر در این مکان جهت‌گیری می‌شد. این مکان که معمولاً بزرگ‌ترین و هم‌پیشه معتبرترین مسجد شهر است، در پی افزایش نفوذی همراه با فروزی یافتن قدرت مذهبی مسلمانان توسعه می‌یافته است. پس از رشد صنعتی و توسعه روابط اجتماعی - اقتصادی و پی‌وی از الگوهای شهرسازی غربی، مسجد جامع دیگر قطب شهرها نیست، ام‌هنوز هم به‌اتکای اعتبار عقیدتی و احترام معنوی‌اش، مکان مذهبی منحصربفردی است.^{۴۱} هنوز هم گنبد و مناره‌ی مسجد بلندترین ساختمان بسطی از شهرهای کوئی و نقاط مرکزی ایران به شمار می‌آیی. ۴۲ ۴۳

سازمان‌های دئی، در شالودئی زندگی شهری، چنان اهمیت به‌دست آوردند که مسجد جامع از ارکان اصلی نظام اجتماعی سطرئی شهر گردئی و شهری را کامل معرفی کردند که عدالت در آن اجراشود، دارئی مسجد جامع باشد و نماینده‌ی حکومت در آنجا استقرار داشته باشه‌همن دلی، در آغاز در شهرهای بزرگ بعش از یک مسجد جامع احداث می‌شد؛^{۴۴} ولی به‌تدریج این سنت شکسته شد. ابن جیی، سطرئ مسلمان که در اواخر قرن ششم از بغداد دین کرده است، درباره‌ی آن می‌نویسد: «هفده محله دارند که هر محله‌ای شهرئی مستقل محسوب می‌گردد، هشت محله‌ی آن دارئی مسجد جامع است که نماز جمعه در آن‌ها برپا می‌گردد».^{۴۵}

در شهرهای اسلامی برای نمائش جلال معنوی و شکوه ظاهری مساجد بزرگ، به‌ویژه مسجد جامع، تلاش زیادی می‌کردند اغلب، این مکان‌های مقدس به فرمان حکمرانئی توانگری صاحب‌نفوذ برپا می‌گردئی، ولی اغلب کسانی که به‌گونه‌ای در ساختن بنا، طراحی و آرایش مسجد سهمی داشتند، به‌دلی اعتقاد دروئی، کمک

۴۱. محمد منصور فلامکی، باز زنده‌سازی بناها و شهرهای تاریخی.

۴۲. وینست فزانیس کاستلاو، شهرنشینی در خاور میانه، ترجمه پرویز پیران و عبدالعلی رضایی، ص ۳۹.

۴۳. عباس سعیدی رضوانی، بینش اسلامی و پدیده‌های جغرافیایی، ص ۴۶، تیرماه ۱۳۵۳.

۴۴. احمد اشرف، ویژگی‌های تاریخی شهرنشینی در ایران دوره اسلامی، نامه علوم اجتماعی، شماره ۴، تیرماه ۱۳۵۳.

۴۵. سفرنامه ابن جیو، ترجمه پرویز اتابکی، ص ۲۷۵.

زیادی به ساخت مسجد می‌کردند همین ایمان و شوق آنان موجب گردید که معماری باشکوه‌ی پدی آئی. هنرمندان محلی با ابتکار و خلاقیت خویش مسجدها را رونق بخشیدند و با آجرکاری‌ها، گچ‌بری‌ها، و ساخت طاق و قوس و سقف‌های زیبا مساجد را بشکلی شکیل درآوردند درحقیقت، مردمانی با اخلاص و صداقت از جان مای گذاشتند تا این بناها را برپا دارند و آن را در طول اعصار از گزند حوادث طبیعی و انسانی حفظ کنند.^{۴۶}

مسجد به‌عنوان مکانی مقدس و امن علاوه بر برقراری ارتباط بادیگر عناصر شهری، با مردم نیز ارتباط برقرار می‌کند، به آنان پناه می‌دهد و آنان را برای رسیدن به اهداف اسلامی بسیج و سازماندهی‌کننده‌ی این رو، در دهه‌های اخیری، عوامل استکباری در راستای سرکشت اسلام‌زدایی خود با ترفندهای گوناگون درصدد جداکردن مسجد از بافت شهر و جمع مردم هستنگاه، به‌نام عمران شهر یا ترمیم بافت فرسوده مساجد تخریب و ایافت اصلی شهر دور می‌شوند.^{۴۷}

معماری اسلامی، نه عظیم به‌معنای شکوه آرمان‌ها و دست‌آوردهای تمدنی خاص است، چنان‌که درمورد رنسانس می‌بینیم، و نه مروج‌نظن ذهن فردی است آن‌گونه‌که در معماری مدرن مشاهده می‌شود. معماری اسلامی فقط به این معنا عظیم و شگفت است که بناهای تاریخی خود را برای تعظیم خداوند برمی‌افرازد و هر یک از وجوه آن‌ها یادآور قدرت الهی است. هر چند معماری اسلامی در مسجد تجلی می‌یابد، باوجوداین، هیچ‌گاه مسجد از بقیه‌ی محیط شهری جدا نبوده است اسلام زندگی بی‌یوان خود را به قلمروهای مقدس و غنی مقدس تقسیم نمی‌کند و امور معنوی در همه‌ی مظاهر محیط شهری جاری است. همه‌ی مناسکی که در مسجد اقامه می‌گردد، در خانه‌های مسکونی و سای اماكن شهری نیز به‌جای آورده می‌شود. ساختار محیط متراکم شهر اسلامی به‌سوی مسجد شهر گرایش دارد به‌همین دلی، معماری شهرهای مذهبی جهان اسلام آدمی را از کثرت جهان بی‌یون

^{۴۶} . «جوبارهای جاویدان»، فصلنامه صحیفه مبین، زمستان ۱۳۷۵، ص ۴۹.

^{۴۷} . بینش اسلامی و پدیده‌های جغرافیایی، ص ۱۰۶.

می‌آورد و به قلمرو توحید و یکتاپرستی سوق می‌دهد.^{۴۸}

نقش مسجد در بافت شهری

در مرکز شهر، مسجد جامع همراه با مراکز زلزله‌ی و آموزشی، بعد معنوی و فکری شهر را به وجود می‌آورند بعد از این بخش، معابر، محلات مسکونی، بازارها و سایر مراکز اقتصادی و اجتماعی، با پیروی از نظم‌ی خاص، قرار گرفته‌اند. مسجد همچون چشمه‌ای با صفا جوئی‌های معنوی خود را بسوی دیگر اماکن جاری می‌سازد و نوعی فرهنگ پولی دینی را تبلیغ می‌کند.^{۴۹}

فضاهای شهری، خانه‌ها و معابر از ارزش‌هایی تألیفی پدید آمده‌اند که در مسجد بر آن‌ها تأکید شده است. خانه‌ی شخصی فضای داخلی بسته‌ای است آرامش و امنیت خانواده را تأمین می‌کند. چنین خانه‌ای حریم خصوصی و اندرون‌ی مورد نیاز را به وجود می‌آورد پنجره‌ها به خانه‌ها ی مجاور اشراف دارند. البته پنجره‌ها چنان مشبک تهی گردیده‌اند که افراد داخلی بتوانند مناظر شهری را مشاهده کنند بدون آنکه خودشان دیده شوند. در محکم و سنگینی است و چفت و بست محکم دارد در خانه‌ی هنجار از آنکه دروازه‌ی به سوی خلیان باشد، سدی در مقابل عابران و رهگذران اهل تجسس است در شهرهای اسلام‌ی کهن، هیچ چیز در نخستین وهله، می‌زان تمکّن و دارایی ساکن خانه را مشخص نمی‌کند؛ زیرا تا داخل هیچ‌یکه‌ای نمی‌رسد فقر و اغری وجود دارد حال آنکه امروزه، منطقه بندی و تقسیم بندی جدی شهری کاملاً قابل تشخیص است و کاملاً شکاف طبقاتی را ترسیم می‌کند.

در مجموع، شهر اسلامی ناپایداری، فناپذیری و موقت بودن امور مادی را ترویج و بر ارزش‌های معنوی تأکید می‌کند.^{۵۰} همان گونه که بازار با همی اهمیت حلی‌اش، شکل مجلل و تشریفاتی نداشت و سوا ی نقاطی که لازمی تمرکز و تبادل فشرده بود، ارتفاع یادی نداشت مردم نیز مساکن خویش را بلندتر از مسجدمی ساختند.

^{۴۸} . راز و رمز هنر دینی (مقالات ارائه شده در اولین کنفرانس بین المللی هنر دینی) تنظیم مهدی فیروزان، ص ۱۶۸.

^{۴۹} . شهر اسلامی، ص ۱۱.

^{۵۰} . همان، ص ۱۱۶-۱۱۵.

البته، مسجدها نیز بهز درموارد لزوم و مقبول عرف، شکلی تشریفاتی نداشتنواى مسجد جامع شهرکه بهدلی اهمیت سطحی خود در چهارچوبفرهنگی - اجتماعی، بزرگ و شکل و تشریفاتیبود، سایی مساجد شهرها بهشکلی در محیط اطراف خودجائیگری شدهاندکه با محیط هماهنگ و سازگارنبه طورمعمول، به دیوارهای خارجی این مسجد توجه چندانی نمی‌شود و صرفاً ورودی‌هایی تزئین می‌شوند که به داخل مسجد راه دارند. این دسته از مساجدهیچ‌گاه فقط یک ورودی ندارند تا مردم بهواحتی بدان راه یابند^{۵۱}

در بافت شهری، نقش مسجد آنقدر تعیین‌کننده و حساس است که گاه مسی اصلی خطیان را ادامه و تعرض باز می‌دارد، به پارهای از مشاغل اجازه فعالیت نمی‌دهد و درحی حال، برخی حرفه ها را بهشدت جذب می‌کند.^{۵۲} شهری که با محوری مقدس احداث گردیده است و سازندگان آن پیگیری تحقق معماری مذهبی بوده‌اند، جامعهای منسجم و متحد را به وجود می‌آورد. در این صورت، تمامی شهر یک خانه را تشکیل می‌دهد. از این رو، اصطلاح «بیت الاسلام» مطرح می‌گردد و درواقع، بعدانسانی و معنوی بر بعد مادی و فنیکی تفوق می‌یابند.^{۵۳} در محلات سنتی، به سبب مشترکات دینی و هماهنگی افراد در برگزاری آیین‌های مذهبی و فرهنگی که غالباً در مسجد محل برپای‌شوند افرادنوعی پیوند عاطفی با یکدیگر برقرار می‌کنند و بزرگتر محل که معمولاً انساقی متدین، سالخورده و محترم است، برای اتحاد و ایجاد تفاهم بین اهل محل می‌کوشد. در این محلات میزان جرم و بزهکاری اجتماعی ناچیز است.^{۵۴}

در سبهای شهرهای جدید، اعم ازایان و دیگر کشورهای اسلام، معماران و برنامه ریزان شهر ی از آموزه‌های اسلام و قرآن دور شلاند و نهی از آنکه مبلّغ مظاهر وسبک های هنر و معماری اسلام باشند، جلوه‌های غریب و مادی‌گرایی را دنبال می‌کنند. ارمغان این روند، پهنایش ناهنجاری‌های اجتماعی - فرهنگی،

^{۵۱} . باز زنده سازی بناها و شهرهای تاریخی، ص ۵۸.

^{۵۲} . حسین شکویی، جغرافیای شهری، ج ۲، ص ۴۰۵.

^{۵۳} . شهر اسلامی، ص ۸۸.

^{۵۴} . مسعود کوثری و سید محمود نجاتی حسینی، مشارکت فرهنگی، ص ۱۹۴.

فساد و ابتذال و نابسامانی‌های خانوادها است.

از بازار آخرت تا بازار دلی

قال رسول الله صلى الله عليه وآله: «الْمَسَاجِدُ سُوقٌ مِنْ أَسْوَاقِ الْآخِرَةِ، قَرَاهَا الْمَغْفِرَةُ، وَ تُحْفَتُهَا الْجَنَّةُ» مساجد بازار ی است از بازار هلی آخرت؛ کالای آن مغفرت و ارمغان آن بهشت است^{۵۵}

در شهره‌ای مذهبی و سنتی جهان اسلام نی مسجد که بازار آخرت است و بازار دلی ارتباطی تنگاتنگ وجود دارد معمولاً راستی بازار (سوق) از کنار دره‌ای مسجد آغاز می‌گردد. بازار هم مسجد را تنگاتنگ در بر می‌گیرد و با بافت شهر پیوند می‌خورد و وجود آن زندگی روزمره‌ای را تضمین می‌کند که در بازار جریان دارد درواقع، نی فضای مقدس و مکان زندگی که بارزترین نمونه‌ی آن بازار است، فاصله‌ای وجود ندارد. در مکه نیز حاجیان که به زلالت مهم‌ترین کانون عبادی جهان اسلام آمده‌اند، این زندگی معنوی و مادی را به نمایش می‌گذارند. ای ن امر نی انگو آن است که در اسلام، ب نی مادی ت و معنویت تضادی وجود ندارد و دلی هم می‌تواند مزرعه‌ی آخرت باشد همین ارتباط با مسجد موجب شد بازار که در وهله‌ی اول برای عرضه‌ی تولدی، تبادل و خرید و فروش کالا است، بعدها کارکردهای متعدد فرهنگی و اجتماعی پیدا کند.^{۵۶}

درواقع، مسجد جامع شهر بدلی ای که رکن اصلی قدرت معنوی و مذهبی به‌شمار می‌رود، جدا ی با فاصله‌ی زل از بازار نیست، بلکه به بدنی بازار متصل است. لطفت مسکونی مجاور ی پشت بازار از راه ورودی‌های متعدد مسجد جامع به بازار ارتباطی یاید.^{۵۷}،^{۵۸} متأسفانه شهرها و شهرک‌های جدی جهان اسلام از چنین ویژگی‌هایی محرومند

^{۵۵}. بحار الانوار، ج ۸۴، ص ۴.

^{۵۶}. تاریخ هنر معماری ایرانی در دوره اسلامی، ص ۱۷.

^{۵۷}. باز زنده‌سازی بناها و شهرهای تاریخی، ص ۱۲۹.

^{۵۸}. شهرهای بزرگ عربی اسلامی، ص ۲۵، ۵۱ و ۵۷.

منابع و مآخذ

- ۱ - آثارایان، آندره گدار[و دیگران]، ترجمه ابوالحسن سرو قدمقدم، مشهد: پژوهش‌های آستان قدس رضوی.
- ۲ - الاعلاق النقیه، ابن‌رسته، ترجمه دکتر حسینی قره چانلو، تهران: امی‌کی، ۱۳۶۵.
- ۳ - اخبارمکه، ابوالوفی محمد بن عبدالله بن احمد (ازری)، لایزنک ۱۸۵۸ میلادی.
- ۴ - بحارالانوار، علامه مجلسی، بیوت، مؤسسه الوفا، ۱۴۰۳ ه. ق.
- ۵ - باز زنده‌سازی بناها و شهرهای تاریخی، دکتر محمدمنصور فلامکی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۵.
- ۶ - تفسیر منهج الصادقین، ملا فتح‌الله کاشانی، تهران، اسلام.
- ۷ - تفسیر مجمع‌الطی، طبری.
- ۸ - تاریخ المحدثین المنوره، ابوزی عمر بن شبه‌النهی البصری، تحقیق محمد شلتوت، قم، دارال ۱۳۶۸.
- ۹ - تاریخ طبری، محمد بن جریر طبری، تحقیق و ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، اساطیر.
- ۱۰ - تاریخ الکوف سید حسینی بن سید احمد البلالی، بیوت، دارالاضواء، ۱۴۰۷ ه. ق.
- ۱۱ - تاریخ هنر اسلامی، کریم‌تن پرایس، ترجمه مسعود رجیبی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ۱۲ - تاریخ ایران، پژوهش‌دانشگاه کمبریج، ج پنجم، ج. آ. بوئی، ترجمه حسن انوشه تهران امی‌کی.
- ۱۳ - تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، محمدی سفکلی، تهران، سمت، ۱۳۷۴.
- ۱۴ - تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران، حسینی سلطان‌زاده، تهران، نشر آ، ۱۳۶۵.
- ۱۵ - تأملات در هنر و معماری، حمید نوحی، تهران، گام نو، ۱۳۷۹.
- ۱۶ - نقش اسلامی و پدیده‌های جغرافیایی، عباس سعیدی رضوانی، مشهد، بیلد پژوهش‌های آستان قدس رضوی، ۳۶۸.
- ۱۷ - راز و رمز هنر، مهدی فیوزان، تهران، سروش، ۱۳۸۰.
- ۱۸ - «در مساجدایان نقشه سبک معماری عرب وجود ندارد»، عباس زمانی، مجله هنر و مردم، شماره ۴.
- ۱۹ - «جوای‌های جاویدان»، عبدالله اصفهانی، فصلنامه صحیفه مین، زمستان ۱۳۷۵.
- ۲۰ - سبک‌شناسی هنر معماری در سرزمین‌های اسلامی، مارتین، ترجمه پروین جاوید، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۸.
- ۲۱ - سفرنامه ناصر خسرو، بهوشش دکتر نادر وزی پور، تهران، کتاب‌های جیبی.
- ۲۲ - سبک فرهنگ درایان، دکتر ناصرالدین شاه حسینی.
- ۲۳ - شهر اسلامی، نجم‌الدین کبات، ترجمه محمدحسین حاجی و میثاق اسلامبولی، تهران، ارشاد، ۱۳۶۹.
- ۲۴ - شهرنشینی در خاورمیانه، ویسنت فرانسیس کاستللو، ترجمه پروین نیکان و عبدالعلی رضایی، تهران، نشر لیب.

- ۲۵ - سفرنامه ابن حنی، محمد بن احمد بن حنی، ترجمه پروین اتاکی، مشهد، آستان قدس رضی، ۱۳۷۰.
- ۲۶ - شهرهای بزرگ عربی اسلامی، آندره ریون، ترجمه حسینی سلطانزاده، تهران، آگاه، ۱۳۷۰.
- ۲۷ - جغرافیای شهری، ج دوم، دکتر حسینی شکویی، تهران، کتابفروشی تهران، ۱۳۵۴.
- ۲۸ - الشیخ فی المملکة العربیة السعودیة، حمزة الحسن، مؤسسه البیوع لاحطه تراث، ۱۴۱۳ ه ق.
- ۲۹ - مستدرک الوسائل، محدث نوری، قم، آل البیت، ۱۴۰۷.
- ۳۰ - مبای هنر موعود، احمد رضلعمدی، تهران، برگ، ۱۳۶۸.
- ۳۱ - مرآة الحری، ابراهیم رفعت پاشا، قاهره دار الکبت المصری، ۱۳۴۴ ه ق.
- ۳۲ - مدئی المنوره، صالح لمعی مصطفی، ترجمه صدیق و سوتی، تهران، ارشاد اسلامی، ۱۳۷۲.
- ۳۳ - مشارکت فرهنگی، مسعود کوثری و سبی محمود نجفی حسینی، تهران، نشر آبی، ۱۳۷۹.
- ۳۴ - معماری و تزئینات اسلامی، درک هلی و اولک گرابر، ترجمه مهرداد وحدتی دانشمند، تهران، علم فرهنگی.
- ۳۵ - کوفه نیایشی شهر اسلامی، هشام جعظ، ترجمه ابوالحسن سرو قلمقدم، مشهد، آستان قدس رضی، ۱۳۷۲.
- ۳۶ - فضل الکوفه و مساجدها محمد بن جعفر المشهقی، تحقیق محمد سعید طریحی.
- ۳۷ - نهج الفصاحه ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، جاویدان.
- ۳۸ - وئیگی های تاریخی شهرنشینی در ایران دوره اسلامی، احمد اشرف بنامه علوم اجمعی، شماره ۴.
- ۳۹ - وسائل الشیخه فی تحصیل مسائل الشریعه حر عاملی، نیوت، دار احطه تراث العربی
- ۴۰ - هنر اسلامی، دبی تالیوت رایی، ترجمه ماملک بهار، تهران، علمی فرهنگی، ۱۳۷۵.
- ۴۱ - هنر اسلامی، ارنست کونل، ترجمه هوشنگ طاهری، تهران، ۱۳۵۵.
- ۴۲ - دکر ابرار، پژوهشکده باقرالعلوم، ج ۷، قم، ۱۳۷۳.

منبع: دفتر مطالعات و پژوهشهای مرکز رسیدگی به امور مساجد